

Késő modernitás és a szorongásmenedzsmen²

I. Bevezetés

Az individualizáció kortárs folyamatai elválaszthatatlanok a modernség struktúrájában bekövetkezett változásoktól, amelyek egyúttal szoros összefüggésben állnak a globalizáció jelenségeivel. Az alábbi tanulmányban egyrészt a késő, reflexív kockázati modernitás kondíciójának bemutatására, másrészt annak a mindennapi élet szerkezetének átalakulására vonatkozó hatásának bemutatásával foglalkozom. Ennek jegyében vizsgálom az újpopulizmus jelenségét, amely így egyúttal egy olyan vizsgálódási keretet igényel, amely túllép a pozitivistá racionalizmuson.

A modernitást egymásra kölcsönösen ható fragmentált kulturális jelentésrendszerek, folyamatosan változó és átalakuló gazdasági és politikai viszonyok összességéként értelmezem, amelynek velejárója az élethelyzetek diverzifikációjának és individualizációjának felerősödése. Ennek következtében napjaink modernitása nagyon különböző társadalmi és kulturális gyakorlatokat foglal magában. A modernitás globális tapasztalatára a különböző lokalitások és kulturális életvilágok eltérő módon reagálnak, a modernitás pluralizálódik, egyszerre válik hibriddé és lokálissá. A modernitás fragmentálódása nem csupán a politikai intézmények és struktúrák változását jelenti, hanem a közösen birtokolt tudásnak, a kulturális percepció formáinak, a mindennapi élet kognitív kategóriáinak átalakulását is jelenti. Niedermüller Péter ezt az új társadalmi rendet Marilyn Stratherntől kölcsönzött kifejezéssel a „részleges kapcsolatok” fogalmával írta le. Ez a kifejezés arra utal, hogy bár az emberek, eszmék, reprezentációk szoros kölcsönhatásban állnak, mégsem alkotnak egy teljes mértékben integrált társadalmat³. Ebből adódóan „a modernitást, a modern társadalmi rendet is a társadalmi és kulturális gyakorlatok olyan halmazának érdemes tekintenünk, amelyen belül számos hasonlóságot, sőt azonosságot lehet megfigyelni, ami azonban nem jelenti azt, hogy a modernitás teljes egészében következetesen összefüggő és koherens rendszer lenne.”⁴ A sokféle modernitás gondolata arra is rávilágít, hogy a társadalom egyes csoportjai, osztályai és szociokulturális miliói eltérő módon, intenzitással és kapcsolódási pontokkal vesznek részt a reflexív modernizáció folyamatában. Azzal, hogy a modernizáció lineáris pályájáról vallott elképzelések megkérdőjeleződtek, úgy nincsen egyetlen olyan tényező vagy ok-okozati viszony, amellyel leírható a kortárs modernitás projektje. Amennyiben a kauzalitással vagy törvényszerűségekkel magyarázzuk a modernitás jelenlegi állapotát, nem számolunk azzal, hogy a modernitás korábbi szakaszait is a véletlenszerűség és kontingencia jellemezte. Stuart Hall, a késő modern teoretikusainak egyike, a modernitásnak a történeti meghatározását is elutasítja. Peter J. Taylor Hall nyomán négy fő társadalmi folyamatot azonosít, amelyek eltérő logikájuk és történetük ellenére kölcsönhatásban állnak egymással a tényleges történeti időben.⁵ Fő folyamatként a politikai, a gazdasági, a kulturális és a társadalmi folyamatot azonosítja. A késő modernitás komplexumának megértése szempontjából különösen fontos érvelni Hall nézőpontja mellett. Stuart Hall azért elemzi a modernitást „ennek a négy folyamatnak az összességében, mert

¹ A szerző MTA TK PTI (Kormányzás és Közpolitika Osztály) tudományos segédmunkatársa.

² A tanulmány a Politikatörténeti Alapítvány Társadalomelméleti Műhelyének támogatásával készült.

³ Niedermüller: 2008

⁴ Niedermüller: 2008, 14. o.

⁵ Taylor: 2008

ezek visszatükrözik a modern társadalmak »jellemző sajátosságát«, azt a tényt, hogy a modern társadalmak »a cselekvés (activity) különálló, világosan elhatárolt területei« szerint tagolódnak. Azonban, ha a modernitást »a politika, a gazdaság, a társadalmi struktúra és a kulturális szféra« »tárgyköreinek« vagy »területeinek« egymástól különböző történetei alapján értelmezzük, fennáll a veszély, hogy alábecsüljük a közöttük lévő kapcsolatok jelentőségét, rosszabb esetben pedig éppen azt veszítjük szem elől, ami a modernitás legjellemzőbb tulajdonsága is.”⁶

Heiko Kleve a posztmodern kort például úgy írja le, mint „a meghatározatlanságra, ambivalenciára és polivalenciára, a cselekvés nem intencionális következményeire és a modernség ideáljának megvalósíthatatlanságára való reflexiót.”⁷ Heller Ágnes a modernségnek két összetevőjét különbözteti meg: megnevezi egyrészt a modernitás dinamikáját, mely egy adott társadalmi rend értékeinek, illetve azok érvényességének tagadását jelenti, másrészt feltételezi a modern társadalmi berendezkedést.⁸ A modernitás tehát egyszerre mozgás és bizonytalanság, hiszen „amellett, hogy lehetővé tette az egyén számára, hogy új dimenziókat fedezzen fel, magában rejtette azt az előre nem sejtett kockázatot is, hogy az illető eltéved vagy szétszakad a tapasztalatok összefüggéstelen láncolatában.”⁹

A világgkockázat-társadalom megszületése azonban mégis csak egy sajátos törvényszerűség mentén történt: jelen esetben a modernség működésének modellje konfliktus-modell. S bár intézmények jönnek létre a problémák kezelésére és megelőzésére, de „a modernitás állandó küzdelem a rendcsinálók, és a modernitás állapotát jelentő szakadatlan változás között.”¹⁰ A modernitás modernizációja a lehetőségek és bizonytalanság növekedésének folyamata, de egyúttal új felelősségi köröket és a bizonytalanság kezelésének számos identitás-projektjét is életre hívja. A további részben a modernitás késő modern fordulatával, és a reflexív modernizáció kérdéskörével folytatom, mint a szüntelenül zajló identitáskeresések társadalmi környezetével.

II. A reflexív modernizáció koncepciója

Ulrich Beck nyomán a reflexív modernséget értelmezők azt a kreatív öndestrukciónak lehetőségeként írják körül, úgymint ami magában foglalja azokat a strukturális feltételeket, amelyek révén az egyének és az intézmények a cselekvés és működés, továbbá kognitív és programszinten egyaránt a modernség és a modernizáció következményeivel konfrontálódnak.¹¹ Anthony Giddens szerint egy olyan korba értünk el, amelyben az egyének a modernség konzekvenciáival általánosabban és radikálisan szembesülnek. Ez utóbbi gondolat már átvezet a reflexív modernizáció folyamatához. Beck különbséget tesz a reflexió és a reflexivitás között. Az előbbi egyfajta tudatosságot, míg az utóbbi önmagával való szembesülést jelent: „a modernizálódás következményeinek és alapelveinek efféle önkonfrontációját élesen meg kell különböztetnünk a modernizálódás önreflexiójától, azaz a tudás mennyiségének megnövekedésétől és az eltudományosodástól. Ha az ipari társadalomból a kockázattársadalom felé vezető önállósult, nem szándékos és nem látható, úgymond reflexszerű átmenetet reflexivitásnak nevezünk – megkülönböztetve a reflexiótól, s ugyanakkor szembe is állítva vele –, akkor a »reflexív modernizálódás« a következőt jelenti:

---

⁶ Taylor: 2008, 29. o.

⁷ idézi Bangó 2003, 2. o.

⁸ Heller: 2005

⁹ Barrere-Martucelli: 2008, 218. o.

¹⁰ Taylor: 2008, 23. o.

¹¹ Beck: 1994; Balogh – Karácsony: 2000

önkonfrontációt a kockázattársadalom olyan következményeivel, amelyeket az ipari társadalom rendszerében, az ott intézményesült mércék segítségével nem lehet (megfelelő mértékben) földolgozni.”¹² Ebből következőleg a modernizáció Beck esetében kétféleképpen értelmezhető: egyrészt jelenti a társadalmi önkritikán keresztüli tudatosulást, másrészt a kockázattársadalom létrejöttét annak előre nem látható mellékkövetkezményeivel. A reflexív modernizálódás fogalmán „nem reflexiót (amint azt a »reflexív« melléknév sugallja) értünk, hanem önkonfrontációt: az átmenet az ipari modernitás korszakából a kockázatkorszakba nem szándékosan, hanem nem láthatóan a latens mellékhatások mintájára megy végbe az önálló modernizálódás dinamikája során. Megállapíthatjuk: a kockázattársadalomra jellemző konstellációk azért jönnek létre, mert az emberek és intézmények gondolkodásában és cselekvésében az ipari társadalom önértelmezései dominálnak (az ökológiai következmények és veszélyek absztrakciója, konszenzus a haladás kérdésében, optimizmus az ellenőrzés vonatkozásában).”¹³

A kockázattársadalom nem opció, hanem egy önálló, következményekre és veszélyekre tekintettel nem lévő modernizációs folyamat betetőzése. A kockázattársadalom világa ott kezdődik, ahol a biztonságot ígérő társadalmi normarendszerek a döntések miatt előállt veszélyek hatására csődöt mondanak. Ezzel lesz történelmi a priori az ellenőrizhetetlenség, és a felelősség konfliktusa. Az ellenőrizhetetlenséggel már fentebb utaltam, így ehelyütt az utóbbit értelmezném röviden. A kockázattársadalom hagyományos elosztási javakra irányuló elosztási konfliktusait elfedik a modernizációs átmenet során létrehozott hátrányok elosztási konfliktusai. Ezek megoldására csak a felelősség konfliktusaként van mód az alábbi kérdés mentén: miképpen lehetséges a javak előállításakor fölvállalt kockázatok következményeit elosztani, kivédeni, irányítani és legitimálni? Az új kockázatok ugyanis úgy terhelik meg az individuumokat, hogy ők egyelőre még nincsenek olyan helyzetben – modern társadalom komplexitásából adódóan –, hogy az elkerülhetetlen döntéseiket megalapozottan és felelősségteljesen, azaz a lehetséges következményeket is figyelembe véve hozzák meg.¹⁴ Beck számos módon definiálja a kockázatot, a következőkben a reflexív modernizáció szubsztanciális magját megvilágító leírással élke: „A kockázatok inkább azok a formák, amelyekben a célracionalitás jellegű ellenőrzés és rendlogika saját logikájánál fogva önmagát ad absurdum gerjeszti (a »reflexivitás« jelentése ebben az esetben a nem látható és nem szándékos jellegre utal, s nem feltétlenül a »reflexióra«). Mindez azt jelenti, hogy egy törés, konfliktus keletkezik a modernségen belül a racionalitás alapelvei, az ipari társadalom önértelmezése körül; s mindez közvetlenül az ipari modernizálódás kellős közepén (tehát nem csak a periféria és a privát életvilágokkal összefüggő területen) jön létre.”¹⁵

Beck, Giddens és a késő modern egy további teoretikusa, Scott Lash a reflexív modernizáció programját egy radikális kritikai keretbe ágyazza, amely azonban nem jelent elméleti destrukciót. A modern ipari társadalom meghaladásával a struktúra elemei átalakultak, illetve a kontingenciák előtérbe kerültek. Strukturáló és egyben dinamizáló erővé válik a reflexív akkumuláció, a rizikófaktorok kezelése, új közösségi formák jelentkezése, a politikum újrafelfedezése és az esztétikai reflexivitás új funkciója.¹⁶ A modern társadalmak modernizációja immáron nem a tradicionális társadalomszerkezet felbomlását és átalakulását jelenti, nem is az elmaradottság leküzdését, sem a fejlettebb országok utolérési folyamatát. A modernizációt a struktúra és strukturális kapcsolódások átalakulásának nyitott perspektívájaként kell értelmezni.

---

¹² Beck: 1998, 78. o.

¹³ Beck: 1998, 77. o.

¹⁴ Beck: 1998

¹⁵ Beck: 1998, 86 o.

¹⁶ Balogh – Karácsony: 2000

Beck esetében a reflexív modernizáló a modernizációk mellékkövetkezményeiben rejlik, Giddens és Lash esetében viszont a modernizáció alapjaihoz, következményeihez és problémáihoz, azaz a tudáshoz kapcsolódik.¹⁷ Utóbbiak kizárják a mellékkövetkezmények és a nemtudás jelentőségét, míg Beck a reflexió (tudás) mellett a reflexet, azaz a nemtudást is figyelembe veszi. Giddens reflexív modernizációját a következők jellemzik: minél modernebb egy társadalom, konfliktusait, dinamikáját és struktúráit tekintve annál több tudást termel ki. Az önmagáról való tudás megnövekedése egyben azt is jelenti, hogy azt egyre jobban és nyomatékosabban alkalmazza, továbbá elfoglalja a tradicionális cselekvést a társadalmi struktúrák és intézmények, tudásfüggő, tudományt közvetítő, globális rekonstrukciójaként. Végül a tudás egyben döntéseket is feltételez, és cselekvési szituációkat tár fel. Az egyének egyre jobban elszakadnak a struktúráktól, és a létrejött bizonytalanságok közepette újra kell fogalmazniuk cselekvési helyzetüket a reflektált modernizáció keretei között.¹⁸ A modernizáció ilyen keretben történő értelmezése alapján az nem írható sem a racionalizáció, sem az evolúció unilineáris modelljével, hanem a modernizáció dinamikája sokkal inkább a rutinok és tradíciók folyamatos csiszolásának logikájával változik.¹⁹ Giddens institucionalizált reflexivitásról beszél, amikor a társadalmi cselekvés alapjaival kapcsolatos szakértői és tudományos tudás felhasználását jellemezi. Ez az autoriter tudás a társadalmi magatartást letéríti eltervezett pályájáról és új összefüggésekbe ágyazza őket. Ezzel a társadalmi cselekvési struktúrák és formák változásának katalizátora lesz.²⁰

Lash a reflexív modernizáció kapcsán szintén a tudás-modernizációból indul ki, amelynek révén a társadalmi cselekvés alapjai bizonytalanná, sebezhetővé, ugyanakkor újraszervezhetővé és átépíthetővé válnak. A modernizáció folyamatával párhuzamosan a tudás különböző típusai mentén új konfliktusok is kialakulnak. Lash kognitív, esztétikai és morális reflexiót különböztet meg, de figyelme leginkább az esztétikai reflexió emocionális sajátosságaira irányul, s amelyek reflexív közösségeket hoznak létre, amelyeket hermeneutikai, esztétikai szimbólumvilágként fog fel.²¹ A reflexív közösségek így „összekapcsolódnak a nemzetközi piacokkal, a mobilitással, a lokális szimbólumokkal és mikrovilággal, és egyben elősegítették azt, ami irreálisnak tűnik: társadalmi, személyes és globális identitások, amelyek mobilak, kicserélhetők és választhatók, és amelyek mégis állandóak, és alkalmasak arra, hogy standardizált formában élhetőek legyenek.”²² Lash esztétikai reflexivitás fogalma a modernitás kétféle megkülönböztetésén alapszik. Lash szerint a modernitás első szakasza a racionalitás filozófiai középpontba kerülésétől az erre is építő kommunikatív racionalitás és cselekvésemélet közötti tudományos periódus, amelyet annak esztétikai-modern második szakasza követ.²³ A reflexivitást tehát egy paradigma önreflexiójának tartja, amely először a XIX. század végi irodalmi és esztétikai modernben merül fel.²⁴

Poszt-tradicionális társadalom jön létre, amelyben az individuum késő modern fordulattal, különböző esztétikai formákkal dolgozza fel a modernitás és a racionalizálódás ellentmondásos folyamatát. A felvilágosodás projektje egy lineáris metaelbeszélést követett, amelynek végpontja a racionalitás kiteljesedése, és az annak jegyében történő emberi emancipáció. A késő modern teoretikusok nem a felvilágosodás projektje ellenében érvelnek, amikor a reflexív modernizáció sajátos dinamikáját írják le, amely az ellentmondásokon és a kísérletezésen keresztül játszódik le. A modernitásra jellemző antinómiák továbbra is

---

¹⁷ Giddens 1994; Lash 1994

¹⁸ Giddens: 1994; 2005; Beck: 2008

¹⁹ Rényi – Sik – Takács: 2014

²⁰ Giddens: 1994

²¹ Lash: 1994

²² Beck: 2008, 154. o.

²³ Lash: 1994

²⁴ Markó: 2008

fennállnak: az egyedi ember teleológiai kibontakozása és tökéletesedése problematikus formát ölt azáltal, hogy az egyes ember szerepe megnő, előtérbe kerülnek alternatív döntései és konkrét választásai kérdései. Míg „a tradicionális társadalmi rendszerekben az ember és környezete viszonyát standardizált magatartási és cselekvési szabályok határozták meg, amelyek így valamiféle »ontológiai biztonságot« garantáltak, a modern társadalmakban élőknek nem maradt más, csak a remény, hogy a működési rendszerek teljesíteni képesek az elvárásokat. Mégis, a mélyben ott ólálkodik a tudás az embernek instabilitását és veszélyeztetését okozva, melyek együtt nőnek a modernkor reflex fejlődésével.”²⁵ A tradíció az igazság és a valóság fogalmához kapcsolódik. Míg a tradicionális társadalmakban a mágusok vagy a papok, a modern társadalmakban a tudósok és szakértők kezében van az igazság és a valóság interpretálásának monopóliuma, addig a reflexív modernizáció nyilvánossága vitathatónak és kritizálhatónak tartja a tudományos igazságokat és az életvilág-reprezentációkat. Ugyanakkor „a különböző valóságinterpretációk közvetlenül integrálódnak anélkül, hogy az egyéneknek társadalmi követelményekhez kellene igazodniuk. A létrejövő rendet »szisztázisnak« nevezik. A rendszertől eltérően a szisztázisnak nincs abszolút középpontja, amely köré a rend szerveződne. A szisztázis azt jelenti, hogy az emberek vagy bármely más tényezők közvetítő nélkül kapcsolódnak egymáshoz, s lazán összefűzött szervezetet alkotnak. A rend nem egy sui generis valóságtól, hanem a kollektív praxistól függ. A valóság – más szóval – interszjektív módon jön létre.”²⁶ Anthony Giddens álláspontja értelmében a társadalomban végbemenő változások a strukturáció²⁷ folyamata révén érthetőek meg, az intézmények és cselekvők kölcsönhatásaként, amelyet a cselekvő részéről az a törekvés hajt, hogy otthon érezze magát a világban (ontológiai biztonság). Ez utóbbihoz rutinokat alakít ki, melyek révén lehetősége nyílik a stabil cselekvésmintázatok megjelenítésére, a kiszámítható elvárások terének, így a szerepek kialakítására. A rutinok kialakításának szándéka mellett megjelenik a reflexivitás folyamata is, környezetünk és önmagunk szüntelen monitorizálásának képessége, a szüntelen változtatásra vonatkozó kísérletek.²⁸

A reflexív modernizáció feloldja az egyén és közösség között feszülő ellentétet. A közösség szerveződésének keretét már nem az egyének közös értékei, tulajdona, hanem a közös jelentések mentén kialakuló szociális mező – amelyben a kontingenciák és értelmezések hálózatai találhatók – alakítja ki.²⁹ A tudás-modernizáció miatt a tanulás is egyre nagyobb szerepet kap. A tanulás ebben az esetben sokkal inkább az új kihívásokra adott nem rutinszerű választ jelenti. Nem rutinszerű válasznak „az információ alapú reprodukció (információs társadalom) alkotja az egyik előfeltételét, beleértve az információfeldolgozást, a kreatív felhasználás kognitív (sőt esztétikai) mechanizmusait és területeit éppúgy, mint a társadalomstruktúra és értékrendszer ezzel együtt járó átalakulását. A reflexív modernizáció ennél fogva az információ előállításán, szabad áramlásán és a tanuláson alapuló kísérlet, útkeresés, valamint az ehhez igazodó rugalmas struktúrák koncepciója is.”³⁰ Ebben a helyzetben a szubjektumot ért hatások, illetve előbbinek cselekvési stratégiája is változáson megy keresztül. A szűkösség társadalmára jellemző szűk lehetőségtér tágulni kezd, s a valóság domináns aspektusa is szubjektív jelleget ölt. A szubjektumra jellemző cselekvési forma a választás lett, a felértékelődött a szubjektivitás, a szubjektív valóság cselekvésformáló szerepe. A társadalom fundamentális szemantikája pedig egyre inkább a pszichofizikai lett az ökonómiai helyett. A cselekvés immáron nem a szűkös javak és erőforrások megszerzésére

---

²⁵ Beck: 2008, 153. o.

²⁶ Murphy: 1990, 47. o.

²⁷ Giddens: 2013a

²⁸ Rényi – Sik – Takács: 2014

²⁹ Balogh – Karácsony: 2000

³⁰ Balogh – Karácsony: 2000, 219. o.

irányul, hanem az modernitásra mint poszttradicionális rendre³¹ jellemző identitáskonstruálásra, illetve én-projektek megvalósításának szükségességére orientálódik. A társadalmi szerkezet korábbi egyértelmű vertikális hierarchiáját a felemás váltja fel, azaz a horizontális és vertikális jegyek egymásmellettsége (Éber 2007). Evidens mindennapi gyakorlat lett, hogy a cselekvésszervezés előbbi típusa nem csupán a szabadidőre korlátozódik, hanem a mindennapi élet egyre több területére is, úgymint munka világára vagy társas érintkezésre.

A jelenkor társadalma „az életfelfogások legkisebb közös nevezője a szép, érdekes és értékes élet eszménye”³². A szép élet ezen projektje fokozott befele irányultságot követel az egyén részéről, hiszen a szépség mindenkor az egyén értelemadása során konstituálódik. A szépség keresése élményorientáltságot feltételez, amely a statikus helyett egy fragmentált, flexibilis identitást igényel. A választás és a döntés képességével azonban nem egyformán bírnak az egyének: egymással szemben áll az aktív (késő) modern tudat és a modernitás strukturális változásait veszélynek értékelő, a bizonytalanságra bezárkózással és szorongással válaszoló individuuum. Bauman szerint „a tudat akkor modern, ha áthatja a rend befejezetlenségének tudata; ha a társadalomépítési program alkalmatlansága, nem pedig megvalósíthatatlansága hatja. A tudat akkor modern, ha a hatalom támogatta rend fedele újabb s újabb káoszrétegeket tár föl. A tudat bírál, figyelmeztet és riaszt. Azzal készlet cselekvésre, hogy leleplezi a tehetetlenséget. Állandósítja a rendező sürgés-forgást azzal, hogy eredményeit nem fogadja el és vereségeit meztelen valóságukban feltárja.”³³ A reflexív modernizációval a tudat modernné válása korántsem magától értetődő folyamat. Az előbbiekre való reagálás az egyén részéről egyre gyakrabban a szorongás tendenciáiként jelentkezik, és szorongásmenedzsment gyanánt egyre gyakrabban a késő modernitás előtti szakaszban keresi a megoldást, a következőkben ezzel a jelenséggel foglalkozom.

III. Individualizáció és szorongásmenedzsment

A reflexív modernizáció egyetlen társadalmi csoportot sem hagyott érintetlenül, alkalmazkodásra, illetve gyakran védekezési stratégiák kialakítására ösztönözte. Az új individualizációs hullám egyszerre esély az egyén kiteljesedésére, másrészt szorongó tendenciák életre hívója. Megváltozott az egyének vonatkozási horizontja, az élethelyzetek és életutak diverzifikálódásával. A legutóbbi individualizációs hullám, „amelynek során a viszonylag magas materiális életszínvonal és az oktatási esélyek növekedéséből, a mobilitási folyamatokból, a versenyviszonyok kiterjedéséből, a munkahelyi viszonyok jogi kodifikációjából, a főállású munkaidő megkurtításából és más dolgokból eredő, igen messzemenő társadalmi biztonság háttére előtt az emberek a történelmi hagyomány megtörésével kikerültek hagyományos kötődéseikből, gondoskodási viszonyaikból, és kizárólag magukra, valamint saját egyéni »(munkaerő-piaci) sorsukra« kell hagyatkozniuk, minden kockázattal, lehetőséggel és ellentmondással szemben.”³⁴ Kezdetben a munkaerőpiacra való belépéssel vették kezdetüket az individualizációs hullámok, s a családhoz, a szomszédsághoz, a foglalkozási és szakmai csoporthoz, valamint egy-egy csoportos, regionális kultúrához fűződő kötelék változásban voltak tetten érhetők. Ezek az individualizációs hullámok aztán versenyeznek a munkaerő-piaci kollektív sors élményével és tapasztalatával, a munkavállalói élethelyzet társadalmi kockázataival. A prosperitás és a szociális biztonság növekedésével olyan tendenciák indultak el az életvilágban, amelyek a

---

³¹ Giddens: 2013b

³² idézi Éber: 2007, 36. o.

³³ Bauman: 1997, 58. o.

³⁴ Beck: 1997, 425. o.

rétegződés és az egyenlőtlenség szempontjából releváns közös vonások eltűnéséhez vezettek. Felbomlott a munka szentháromsága, amely a közeli kapcsolatból, azaz a közös sorshoz kapcsolódó szemantikai konvergenciájából, a dolgozók osztályba szerveződésből és az érkező politikából állt össze.³⁵ Nemcsak a gazdaság forrását képező munka alakult át, hanem a többszörös változás kulcseleme is az új rövid távú mentalitás lett, amelynek kulcsszava a rugalmasság. Ez a munkaerőpiacra vetítve a hosszú távú foglalkoztatás végét jelenti. A rövid távú vagy folyamatosan megújított szerződések, a szerződés nélküli munkák vagy a beépített biztosíték nélküli állások „további értékesítésig” típusú kikötésekkel operáló beosztások révén a munka megtelt bizonytalansággal³⁶. A munka szabályozatlansága következtében a kollektív munkaközösséggé válás hagyományos formái is inadekváttá váltak, megtörve ezzel a szolidaritás korábbi alapjait. A hosszú távú biztonság megszűnése az egyén stratégiájára is hatással volt: Mark Granovetter szerint „a társulás mulékony formái hasznosabbak az egyéneknek, mint a hosszú távú kapcsolatoknak.”³⁷ A modernitás korábbi periódusában a munka az integráció eszköze volt, addig napjainkra a dezintegráció eszközévé lett, amely a jóléti társadalmak brazilizálódását. A folytatás nélküli, mozaikos és informális munka a külső körülmények nomadizálódását, nomád „multi-aktivitást” is eredményeznek³⁸ – amelyek a belső élet nomadizálódásával is járnak.³⁹ Mindez individualizálódott létformákhoz és élethelyzetekhez vezetett, amelyek az egyéni lét materiális fennmaradása érdekében egyre inkább az ember életterveinek középpontjába kerültek.

Bár láthatóan az egyének kevésbé vannak részleges világok közé szorítva, mégis ezzel várakozásaik megvalósulásának biztonságából veszítettek. Stephan Voswinkel és Hermann Kocyba így fogalmazza meg mindezt: „Sokrétű követelményekkel és ösztönzéssel szembesülnek, s ez azzal fenyeget, hogy szabadságukban és túlhasználtságukban elveszítik a lábuk alól a talajt. A határok leomlásának folyamata eredményeként megnövekedett komplexitással a »személyen belüli munkamegosztás« segítségével kell megbirkózniuk. Erre reagál azután az összes olyan »önmenedzsmenttel«, »időmenedzsmenttel«, »önszervezéssel« és »önirányítással« foglalkozó tanácsadó, akik könyveivel zsúfoltságig telnek a könyvesboltok polcai. Ez juttatja kifejezésre a határok leomlásával számoló »menedzserdiskurzus« is, amelyben minden »menedzselési« feladattá változik át.”⁴⁰ A határok menedzselése is az egyén feladatává vált. Ezt is a munka szubjektívizálódásának fogalmával érdemes megközelíteni, ehhez hosszabban idézném az előbb említett teoretikusokat: „Az egyéneknek kell a rendszer logikáit összehangolni és kiegyensúlyozni, járniuk-kelniük kell a fentebb leírt paradoxonok között. Ezzel nem tagadjuk az új jelenségek kibontakozásának lehetőségét, amely kétségtelenül együtt jár a megszokott, szigorú korlátozások megszűnésével. De »az autonóm önfenntartás« [...] nemcsak a cselekvés játéktereinek a határok alól való strukturális felszabadításán nyugszik, hanem az érvényesülő önkorlátozás formáin is. Ha az egyének átutorják ezt az ellentmondásos követelményt, [...] akkor a váltakozó külső lehetőségstruktúrák játékaivá válnak. Így legvégül a »rugalmas ember« modellje felé haladunk, aki igazán nem bocsátkozik bele semmibe. Nem állít sem igényeket, sem határokat maga elé, hanem a legjobb esetben is csak a szervezés virtuóza, aki számára épp azért, mert nem talált és nem is húzott határokat, minden menedzselési probléma lesz.”⁴¹ Martin Hartmann és Axel Honneth szerint amennyiben az emocionális, informális kompetenciákat a hasznosságon alapuló munkafolyamatokba vonják be, továbbá a gazdasági kényszerek

---

³⁵ Bauman: 2008

³⁶ Bauman: 2008

³⁷ idézi Bauman: 2008, 16. o.

³⁸ Beck: 2009

³⁹ Prisching: 2011

⁴⁰ Voswinkel – Kocyba: 2007, 142. o.

⁴¹ Voswinkel – Kocyba: 2007, 143. o.

informális kapcsolati modellekbe ágyazódnak, úgy a szubjektumok egyre kevésbé tudják megkülönböztetni az interszubjektív kapcsolatok instrumentális és nem instrumentális aspektusait. Más szóval, „a hálózati kapitalizmusok a személyes kapcsolatok létesítésekor alapvetően tekintettel vannak az instrumentális érdekekre is, míg ugyanakkor az instrumentális kapcsolatok újra és újra személyes kapcsolatokká alakulnak át. Ennyiben nehezen átláthatóak a személyes-instrumentális kapcsolati modellek átmeneti formái, amelyeket maguk a szubjektumok is homályosnak érzékelnek, mivel csak nehezen állapítható meg, hogy mifélek is a »valódi« szándékaik azoknak a személyeknek, akikkel szembekerülnek. Továbbá ugyan a szubjektumok a hálózati kapitalizmusban bizonyos módon arra vannak fölszólítva, hogy a munka világában is szorgalmazzák »autentikus« érdeklődéseiket, ugyanakkor azonban a projektszerűen strukturált munkahelyek a »lapos« személyiségeket részesítik előnyben, akik rugalmasan képesek reagálni minden új kihívásra.”⁴²

Ennek következtében az önazonosság kialakítása is nehézségbe ütközik. Az identitás személyekre és dolgokra vonatkozik, a „folyékony modernitásban” azonban mindegyik elveszítette referenciapontjait és folytonosságát. Az önkép immáron nem kötődik sem a „rendekhez”, sem az „osztályokhoz”, s az újbóli önazonosítás kényszerű jogának érvényesítése lett a szorongás legfőbb eredője.

Napjaink kapitalizmusának genezise tehát nem az ok-okozatiság modelljében és cselekvési logikájában keresendő. Ehelyütt inkább Martin Hartmann és Axel Honneth a „kapitalizmus paradoxonjai” kifejezéséhez nyúlok. Előbbiek a paradox fogalmát Anthony Giddens után egy sajátos ellentmondás-struktúra kifejtéseként fogalmazzák meg. Mint azt írják, „számos mai tapasztalati adottság, amelyeket ellentmondásként kell leírunk, normatív szándékok gyakorlati átültetésében gyökerezik. Egy ellentmondás akkor paradox, ha épp egy ilyen szándék megkísérelt megvalósítása révén csökken a valószínűsége annak, hogy ez a szándék megvalósulhasson.”⁴³ Ezek a paradoxonok pedig egyre nagyobb szerepet játszanak a napjaink modernizációs folyamataiban, ugyanakkor ellentmondásos jellegükből semmiféle kapaszkodót nem nyújtanak az egyénnek „élettrajzi” problémáinak megoldásához és megválaszolásához. A szorongást csak erősíti, hogy a „lehetséges válaszok óhatatlanul irracionálisak lesznek, tekintettel arra, hogy az „életpolitikák” és azoknak az erőknek a hálója, amelyek magukat az „életfeltételeket” meghatározzák, egész egyszerűen összemérhetetlenek és elkülönítettek.”⁴⁴

Ulrich Beck az új individualizációs hullámnak egy jelentős mértékű társadalmi és kulturális eróziós és evolúciós folyamatot tulajdonít. Ezek közé nemcsak a fentebb tárgyalt munkaerő-piaci „szürke zónákat” sorolja, hanem az életstílusok pluralizálódását, a házasság és család új formáit, a változó kulturális viszonyítási pontokat, illetve a politika tematikájának módosulását is. Ezen folyamat történeti sajátosságát abban látja, hogy „pontosan azokon a pontokon, ahol nyíltan politizálódik, mindig megőrzi szoros kötelékét a privát szférával, a saját étellel és tapasztalattal, és ebből meríti hajtóerejét.”⁴⁵ Ez az a kiindulópont, amelyből az egyének a választott identításra és önmegvalósításra való jogot érvényesíteni kezdik. A magánéleti kapcsolatok kommunikatív módon relativizálódnak, a tudás reflexív módon szerveződik és diszkurzív módon közvetítődik, amelyeknek következtében a politikai gyakorlat figyelhető meg bizonyos életvezetési kérdések tekintetében. Anthony Giddens *A modernitás következményei* címet viselő munkájában ezt a „*life politics*” és a „*politics of self-actualization*” kifejezésekkel⁴⁶, míg Beck a „szubpolitika” fogalmával írja le.⁴⁷ Az egyén és a

⁴² Hartmann – Honneth: 2007, 126. o.

⁴³ Martin – Honneth: 2007, 123. o.

⁴⁴ Bauman: 2001, 13. o.

⁴⁵ Beck: 1997, 428. o.

⁴⁶ Giddens: 1990

társadalom viszonyában az általános, a társadalmi akkor válik politikai témává, ha az egyén szemüvegén keresztül nézve problematikussá válik. Ahogy Matthias Michailow is fogalmaz: „Az életstílus-szemantika politikaképessége [*Politikfähigkeit der Lebensstilsemantik*] nemcsak a saját élet kialakítására vonatkozó szubjektív igényekből táplálkozik, hanem a különböző valóságértelmezések és normatív érvényességi igények konfliktusaiból is. Az életstílusok egymással konkurálnak a társadalmi elismerésért folyó szimbolikus harcban, amely egyúttal a legitim társadalmi szemléletért folytatott harcként is felfogható, s amelynek tétjei például normál életmodellek és a normatív élettervek.”⁴⁸

Az életstílus-szemantika előtérbe helyezése alapvetően befolyásolja az egyén cselekvési horizontját és identitás konstruálását. Az individuumot felszabadítja, ugyanakkor szorongásérzéssel is eltölti. Az egységesnek tűnt énkép széttöredezik, az egyénnek a választás sokfélesége közepette kell újra konstruálni identitását. Ez „összekapcsolódva a mindennapi életvitel kulturalizációjával, esztétizálásával, és függetlenül különféle ökonomisztikus ismérvektől, az identitás és az egyéni cselekvések formálásában is jelentős változásokat von maga után.”⁴⁹

A késő modern szubjektum az önmaga megteremtésére alkalmas szubjektum, akit az ön-stilizálás és az ön-megjelenítés mellett egy vállalkozói beállítódás is jellemez. A „vállalkozói”, „befektetői” karaktert leginkább a fogyasztói javakhoz, a társas kapcsolatokhoz, az intézményekhez való viszonyulás tudatosságában érhetjük tetten, abban, ahogy mindezen viszonyokat az egyén tudatosan rendezi saját „ön-fejlesztési” projektje köré. Az egyén már szinte gazdasági szereplőként, stratégiai, kalkuláló beállítódással viszonyul önmagához, kapcsolataihoz és az intézményekhez.⁵⁰ Önmaga megteremtése viszont nem a szabad akarat folyománya, hanem a bizonytalanság kényszerének való alárendelés. Az egyénnek, ha akarja, ha nem, döntéseket kell hoznia, én-projektbe kell bocsátkoznia, konstruálnia kell önmagát. Vida Zsuzsanna mindezt így fogalmazza meg: „Az individualizált és modernizált világ embere a »barkácsoló lét« során alakítja ki a széttöredezett életvilágok sokaságából saját életstílusát.”⁵¹ Az egyén számára az identitásválasztás kockázatvállalásként, a választástól való tartózkodásként, illetve korábbi identitását illető esetleges inkoherecia szorongásként jelentkezik. Hiszen a kockázaton valamely jövőbeli esemény bekövetkeztének esélyeivel kapcsolatos várakozásokat tekintjük.⁵²

A késő modernitásban azonban a külvilágból érkező benyomásokra nem csak a vállalkozói és fogyasztói vagy a reflexív, önmonitorozó identitással reagálnak az egyének, hanem szorongással is. Az emberi kapcsolatok hálózatának instabilitása és megbízhatatlansága a modernitástól és a globalizációtól való félelemhez vezethet. Szorongó egyén például az, aki a késő modern társadalomban a munkaszervezetet, a társas viszonyokat, a politikát és a nemzetállamokat ért változásokra nem a flexibilis, ön-monitorozó, reflexív identitás-projekt választát adja, hanem ezzel szemben a szorongást életstratégiaként fogja fel. A szorongás „megnyit a számunkra egy korlátlan tér-időbeli lehetőséget, ami végső soron teljességgel elvonja az ént mindenfajta olyan jelentőségtelinek vélt dologtól, amelyek világában körülveszik, azaz maga a szorongás veszi át az irányítást mint egy alapvetően különböző, eddig ismeretlen „én.” A szorongás által átvett irányítás megrendíti a korlátozott életet és az én-nélküliség aporetikus helyzetébe hozza az ént.”⁵³

---

⁴⁷ Beck: 2005; 2008

⁴⁸ Michailow: 2008, 68. o.

⁴⁹ Vida: 2008, 34. o.

⁵⁰ Csigó: 2006

⁵¹ Vida: 2008, 35. o.

⁵² Dessewffy: 2004

⁵³ Bacsó: 2003, 174. o.

A politikai szociológia számára ez a modernitással és globalizációval kapcsolatos szorongás attól a ponttól érdekes, amikor is emocionális jelleget és szavazói magatartást ölt. Politika és emóció egymástól elválaszthatatlan fogalmak, hiszen a politikával az egyén érzelmi viszonyban is áll. Még inkább így van ez, ha egy korszakváltás kellős közepén járunk, amikor is a régi magyarzó- és rendezőelvek veszítenek relevanciájukból, az egyén által felépített rend diffúzzá lesz, a politika pedig ennek tükrében forma- és tematikaváltozáson esik át. Ebben a helyzetben a politika egzisztenciális félelmek orvoslására szolgálhat, a szorongásmenedzsment sikere pedig beszédmódjának, nyelvhasználatnak az érzelmekre gyakorolt identitásképző erején múlik.⁵⁴ Míg a szubpolitika és életstílus-politika én-projektte, addig a szorongásmenedzsment tömegkultúrává válik. A politika azzal az illúzióval, hogy a folyamatok irányíthatóak és befolyásolhatóak egy, a bizonytalanság politikai gazdaságtanára berendezkedett körülmények közepette, az identitás egységének illúzióját is adja.

A reflexív és „csináld magad életút” elutasítása együtt jár a fragmentáltsággal szemben egységes narratívát hirdető politikai erőkhöz és tömegkultúrákhoz való csatlakozással. Ehelyütt kell megemlíteni a szorongásmenedzsment és politikai tömegkultúra egyik legnépszerűbb példáját, az újpopulizmust. Györi Gábor szerint „a populizmus azért a demokrácia természetes velejárója, mert a populisták akkor tudnak megerősödni, ha a politikai establishment nem képes vagy nem hajlandó bizonyos társadalmi félelmekre reagálni. Ha magas a bűnözési ráta, vagy legalábbis úgy érzik az emberek, hogy rossz a közbiztonság, ha sok a bevándorló és széles rétegek számára elviselhetetlenné válik a kulturális sokszínűség, ha nagyfokú egzisztenciális bizonytalanság áll fenn, stb., akkor a politikai vezetés egy reprezentációs vákuumot hagyott kialakulni: nem volt képes meggyőzően kezelni és kommunikálni társadalmi elvárásokat.”⁵⁵ Az újpopulizmus annak illúzióját nyújtja, hogy napjaink folyamatai irányíthatóak, sőt lehetséges szembeszállni azokkal a globális) folyamatokkal és életvilágbeli tendenciákkal, amelyek a biztos identitás, azaz a „narcisztikus” és „vállalkozói/fogyasztói én” ellensúlyozását jelentik. Györi Gábor szerint a szorongás kezelésének egyik módja az álrationális mítoszok⁵⁶ konstruálása. Annyival egészíteném ki a politológus megállapítását, hogy ezen álrationális mítoszok adagolásában nagyfokú racionalitás és alkalmazkodás érhető tetten: alkalmazkodás az élménytársadalom tendenciához, azaz felismerése annak, hogy a fragmentált élményhajszolás, a hétköznapi életvitel és politikai élet „esztétizálódása” a nagy, átfogó elbeszélések igényét, élménye iránti vágyat szülik meg. Az „individualizálódó-reflexív folyamattal” szemben a politika, mint értelemadás jelenik meg.

Míg a „vállalkozó én” hordozója képessé válik, hogy saját irányítása végett bizonyos fokú személyes befektetéseket, kockázatvállalást, ezzel identitásváltást tegyen, addig az egyének egy jelentős részének nincs meg az a képessége, hogy a „nem-standardizált felhasználási normák” munkaszervezeti rendszerében elsajátítsa a flexibilitás követelményét. Világossá vált: „annak az esélye, hogy saját értékeik alapján tudják kialakítani megélhetésüket, attól függ, mennyire tudnak együtt élni azokkal a komplexitásokkal, amelyekkel meg kell birkóznuk”⁵⁷. A szorongók strukturális és társadalmi akadályokba ütköznek és eddigi életútjuk semmilyen személyes tapasztalatot nem nyújt ahhoz, hogy akár fogyasztóvá váljanak, akár formalizált kereső tevékenységre tegyenek szert. Politikai aktivitásuk ennél a pontnál kezdődik, bár sem a modernizációhoz programjához illeszkedő politikai közösségeket, sem az intézmények nyújtotta válaszokat nem fogadják el relevánsnak. Véleménynyilvánító képességük egy olyan érzelmi-lélektani keretben nyilvánul meg, amely nem a kudarcrizikóval való szembenézésre, hanem annak elkerülésére sarkallja őket. Ezzel

---

⁵⁴ Szilágyi: 2009

⁵⁵ Györi: 2008a, 46. o.

⁵⁶ Györi: 2008b; Feischmidt 2014

⁵⁷ Kabai: 2005, 13. o.

egyfajta „kulturális társadalmi frakciót” hoznak létre. A komplex összefüggések és a modernitás redukálása párosul egy, az ezredforduló globalizációja előtti kultúrákép revitalizációjával.

A kockázat- és élménytársadalomban az egyénnek tisztában kell lennie saját felelősségi köreivel, azaz én-projektjei saját önerején és flexibilitásán múlnak. Martin Hartmann és Axel Honneth szerint azonban a felelősségről való diskurzus „nem veszi figyelembe, hogy az individuális felelősség mennyire függ külső és belső feltételektől, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy a szubjektumokat jogosultan tekinthessük felelősnek cselekedeteikért és mulasztásaikért. Ha a felelősséget anélkül állapítják meg, hogy e feltételeket figyelembe vennék, akkor ez olyan »parancssá« változik, amelyik éppen akkor vesz fel paradox vonásokat, ha világossá válik, hogy a szubjektumok egy mindinkább komplexszé váló társadalom keretei között egzisztenciájuk számos vonásáért a szó valódi értelmében aligha tudnak felelősséget vállalni.”⁵⁸ A szorongó egyén fókuszában ezen felelősségvállalás elutasítása áll. A modernitástól és globalizációtól való félelemjegyében egy egységes, befejezett, biztonságos és összefüggő identitás megteremtésére törekszik. A szorongó egyént bizonytalansággal tölti el, hogy az identifikáció során identitása végtelenné és változékonyvá válhat. Elutasítja a szubjektum decentralizációját, a globalizációval felerősödő diszlokálított szerkezetváltozást. Mindez például olyan ökonómiai választ hívhat életre, amely a globalizáció globalizmusként való értelmezésében nyilvánul meg. Ez a monokauzális értelmezés a globalizáció különböző dimenzióit kizárólag a gazdaságra redukálja. A szorongó kulturális válasza pedig a zárt identitásformák patronálásában jelentkezik, azaz politikai értékkategóriája a kultúrpeszimizmus és a tradicionalitás. A szorongó egyén modernitás antinómiáit a homogenizáció és a különbségek kiiktatása révén kívánja megoldani, annak ellenére is, hogy „a késő modernitás társadalmi »különbség« fogalmával jellemezhető: eltérő társadalmi elkülönülések és ellentmondások tagolják, melyek eltérő »szubjektumpozíciók« – azaz identitások – sokaságát eredményezik az egyén számára.”⁵⁹

A szorongó ember „haladó” ellenpárja az „értelebarkácsoló”, aki „az áttekinthetetlenül összetett társadalmi valósággal úgy birkózik meg, hogy annak egyes elemeit felhasználva felépít egy saját kicsiny szubjektív valóságot: individuális életvilágát” (Hitzler 2008: 49). Az értelebarkácsoló a késő modernitás körülményeihez alkalmazkodó egyén, bár „csak annyiban tud a saját feje után menni, amennyiben tettei egybeesnek e formáció kulturális „rendjével”, vagy legalábbis nem sértik azt. Ezért igazodik az egyén az ilyen kollektív formációk [*Kollektiv-Veranstaltungen*] kifejezte célok elérése érdekében az ugyanezen keretek között viszonylag problémamentesen kialakuló hierarchikus relevanciarendszerekhez.”⁶⁰ A késő modernitás által serkentett tér és idő zsugorodás közepette így életstílusok és kisebb társadalmi formációk pluralitása jön létre, és ezen folyamat egyike lesz a globalizáció trendjeinek.

IV. Összegzés

Késő modernitás által létrehozott világban a változások nem konzisztensen illeszkednek az emberi elvárásokhoz vagy az emberi ellenőrzéshez, amelyek jelenséggel szorosan együtt jár az egyéni élettörténetek tisztázatlansága, akárcsak a tudások kontingens jellegének mindennapos tapasztalati síkon történő magától értetődése. Mindennek nem csak az intimitás új típusainak nehézségei, a vallási fundemantalizmusok, a pszichopatológiák

⁵⁸ Martin – Honneth: 2007, 128. o.

⁵⁹ Hall: 1997, 63. o.

⁶⁰ Hitzler: 2008, 49. o.

lehetnek a következményei, hanem éppúgy a képviselői demokrácia krízise, szegénység dinamizálódása és életszakaszokra töredezése, az intézményekkel szembeni bizalmatlanság, a szakértői tudás és ráció megkérdőjelezése, a normatív és tapasztalati sík kihívásokkal teli összeillesztése a politikai cselekvés (programhirdetéstől szavazásig) esetén.

Az újpopulizmus erősödése a késő modern reflexív folyamatok egyik trendjeként is vizsgálható, mégpedig a késő modernitás által serkentett vállalkozói és fogyasztói, illetve a reflexív, önmonitorozó identitás szükségességére adott szorongásmenedzsmentként. Ennek jegyében az egyén véleménynyilvánító képessége és politikai identitáskonstruálás igénye olyan érzelmi-lélektani keretben nyilvánul meg, amely a kockázatok és az identitás-barkácsolás elkerülésére sarkallja.

Hivatkozott irodalom

Bacsó Béla: A szorongás mint egzisztens kategória. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2003/1-2:171-176. o.

Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950- től napjainkig*. Balassi, Budapest, 2000.

Bangó Jenő: A modern szemantikája és a globális társadalom. *Valóság*, 2003/3:1-13. o.

Barrere, Anne – Martucelli, Danilo: A modernitás és a mobilitás elképzelései. In Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. L' Harmattan, Budapest, 2008.

Bauman, Zygmunt: Modernség és ambivalencia. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1997.

Bauman, Zygmunt: Identitás és globalizáció. *Magyar Lettre International*, 2001/3:11-13. o.

Bauman, Zygmunt: Munka. *Café Babel*, 2008/1:11-23. o.

Beck, Ulrich: Túl renden és osztályon? In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum, Budapest, 1997.

Beck, Ulrich: A kritikai elmélettől a kockázattársadalom önkritikájáig. *Replika*, 1998/3:77-91. o.

Beck, Ulrich: *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Belvedere, Szeged, 2008.

Beck, Ulrich: *A munka szép új világa*. Belvedere, Szeged, 2009.

Csigó Péter: *Késő modernitás és individualizáció*. MOKK BME, Budapest, 2006. Interneten: <http://mokk.bme.hu/mediatervezo/targyak/mediaelmelet/kesomodernitas.pdf>. (Letöltés ideje: 2016. május 20.)

Dessewffy Tibor: *A kocka el van veszve*. Gondolat, Budapest, 2004.

Éber Márk Áron: *Élménytársadalom. Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest, 2007.

Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan, Budapest, 2014.

Hall, Stuart: A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus. Osiris – Láthatatlan Kollégium*, Budapest, 1997.

Hartmann, Martin – Axel Honneth: A kapitalizmus paradoxonjai. Kutatási program. *Replika*, 2007/2:117-133. o.

Heller Ágnes: *Megtestesülés*. Csokonai, Debrecen, 2005.

Hitzler, Ronald: Értelebarkácsolás. Az életstílusok szubjektív elsajátításáról. *Replika*, 2008/4:41-54. o.

Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1990.

Giddens, Anthony: Living in a Post-Traditional Society. In Beck, Ulrich – Anthony Giddens – Scott Lash (szerk.): *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press, Stanford, 1994.

Giddens, Anthony: *Elszabadult világ*. Napvilág, Budapest, 2006.

Giddens, Anthony: A strukturáció elmélete. Bernd Kießling interjúja. *Replika*, 2013a/1 11-25. o.

Giddens, Anthony: Élet a poszttradicionális társadalmakban. *Replika*, 2013b/2: 55-95. o.

Győri Gábor: Kelet - Közép-Európa a populizmus fogságában. *Elemző*, 2008a/3-4:45-66. o.

Győri Gábor: *Populizmus és kormányzás*. DEMOS Magyarország Alapítvány, Budapest, 2008b.

Kabai Imre: A „posztindusztriális társadalmak” és az ifjúság a modern szociológiában. *Eszmélet*, 2005/4:11-24. o.

Lash, Scott: Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community. In Beck, Ulrich – Anthony Giddens – Scott Lash (szerk.): *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press, Stanford, 1994.

Markó Péter: Újabb irányzatok a szociológiaelméletben – a reflexív modernizáció. *Vasi Szemle*, 2008/6: 774-781. o.

Michailow, Matthias: Individualizáció és az életstílusok kialakulása. *Replika*, 2008/4:55-78. o.

Murphy, J.W.: A posztmodern szociológia megértése. *Szociológiai Figyelő*, 1990/3:35-50. o.

Niedermüller Péter: Sokféle modernitás: perspektívák, modellek, értelmezések. In Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. L' Harmattan, Budapest, 2008.

Prisching, Manfred: „Vásárlók, tehát vagyok”. A személy a kapitalizmusban. *Fordulat*, 2011/3: 72-96. o.

Rényi Ágnes – Sik Domonkos – Takács Erzsébet: Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. *Szociológiai Szemle*, 2014/3: 18-60. o.

Szilágyi Anna: A jobboldal mint tömegkultúra. In: *Mozgó Világ*, 2009/4:19-22. o.

Taylor, Peter J.: Modern, modernitás, modernizmus, modernizáció. In Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. L' Harmattan, Budapest, 2008.

Vida Zsuzsanna: Az autonóm életstílustól egy pluralizált társadalomkép felé. In: *Replika*, 2008/4:33-39. o.

Voswinkel, Stephan – Hermann Kocyba: A munka határainak leomlása. Az elszemélytelenedéstől a folyamatos önmenedzselésig. In: *Replika*, 2009/2:135-144. o.